

БІЛА І. М. Розвиток художнього сприймання у дошкільному віці /
І. М. Біла // Практична психологія і соціальна робота. – 2014. – № 1. – С.4-8.

РОЗВИТОК ХУДОЖНЬОГО СПРИЙМАННЯ У ДОШКІЛЬНОМУ ВІЦІ

Біла І. М.,
доктор психологічних наук,
старший науковий співробітник
лабораторії психології творчості
Інституту психології імені Г.С.Костюка НАПН України

Художньо-естетичне сприймання, що є передумовою формування творчої особистості, передбачає в першу чергу становлення сприймання у світі краси. Ранній вік – найбільш чутливий вік для ознайомлення та залучення дітей до мистецтва. Важливо враховувати вікові особливості художнього сприймання у дітей, рівні розвитку їх естетичного сприймання, адже ці закономірності та динаміка визначають перспективи розвитку. Грамотно підібрані засоби і прийоми активізації процесу сприймання художніх творів допоможуть дорослим легко ввести дітей у світ творчості.

Ключові слова: художньо-естетичне виховання, сприймання, мистецтво, дитина, дошкільний вік.

Художественно-эстетическое восприятие, которое является началом формирования творческой личности, предполагает в первую очередь становление мировосприятия в мире красоты. Ранний возраст – наиболее чувствительный возраст для ознакомления и привлечения детей к искусству. Важно учитывать возрастные особенности художественного восприятия, уровни его развития у детей, ибо эти закономерности и динамика определяют перспективы развития. Грамотно подобранные средства и приемы активизации процесса восприятия художественных произведений помогут взрослым легко ввести детей в мир творчества.

Ключевые слова: художественно-эстетическое воспитание, восприятие, искусство, ребенок, дошкольный возраст.

Artistic-aesthetic perception, that is a base of creative personality formation, presupposes first of all development of perception of beauty, art. It is important to consider age peculiarities of artistic perception in childhood. Levels of artistic perception development, its regularities and dynamics define the development perspective. Skillfully chosen means and approaches of art works perception process activation may help adults to involve children to the world of beauty easily.

Keywords: artistic-aesthetic upbringing, perception, art, child, preschool age.

Постановка проблеми. Основою становлення світогляду дитини, формування її особистості є здатність бачити та розуміти інформацію, зокрема інформацію естетичного плану, яка є змістом культурного середовища. Передумовою розвитку цієї здібності, здатності до естетичного сприймання виступає інтерес та підвищена емоційна чутливість дітей, тобто естетична сприйнятливність дошкільника. Пропустивши сенситивний у цьому відношенні період дитинства, складно компенсувати втрату цих новоутворень у більш пізньому віці.

Велику роль у пробудженні естетичної чутливості дітей, розвитку їхніх кращих людських почуттів, формуванні морального обличчя дитини відіграє краса та мистецтво. Безумовно, велике значення мистецтва і в розумовому розвитку дитини, звертаючись до образного мислення, мистецтво показує дитині світ у всьому його різноманітті, збагачує новими уявленнями, вчить пов'язувати факти, робити нескладні умовиводи, розвиває пам'ять, уяву, фантазію. Мистецтво є також засобом спілкування і взаєморозуміння, воно зближує і об'єднує дітей у спільних переживаннях та діях. Тобто мистецтво є потужним прийомом становлення творчої особистості дитини.

Нажаль сьогодні мистецтво несправедливо витісняється з освітнього процесу, тому **завданням нашого дослідження** є пошук шляхів залучення дітей до мистецтва, з'ясування ефективних умов розвитку творчого сприймання, художньо-естетичного виховання дошкільників.

Виклад основного матеріалу. Дослідження вітчизняних авторів про особливості сприймання у дошкільників (О. В. Запорожець, Н. С. Карпінська, Н. А. Ветлугіна, Т. А. Рєпіна, О. М. Леонтєв, Б. М. Неменський, Н. П. Сакуліна, Б. М. Теплов, Є. О. Фльоріна та ін.) переконливо доводять неспроможність суджень деяких зарубіжних авторів про недоступність дитячому сприйманню художніх творів мистецтва, підкреслюють можливість виокремлення виразних засобів художньо-естетичного виховання дошкільників, навчання дітей спостереженню, сприйманню [4, С. 86]. Дослідження процесу художньо-естетичного виховання у дошкільних

зкладах дозволяють вважати, що розвиток естетичного сприймання в принципі можливий у багатьох дітей і воно дійсно веде за собою зростання творчих досягнень дітей, розвиток їх особистих якостей [7].

Художньо-естетичне виховання, що передбачає цілеспрямований систематичний розвиток здатності дитини бачити красу навколишнього світу, вирішує ряд важливих завдань формування естетичного ставлення, навичок творчого сприймання, естетичних почуттів, їх художньо-творчих здібностей, основ їх естетичного смаку, та передбачає взаємозалежність, взаємозумовленість таких компонентів:

- розширення художньо-теоретичних знань у галузі мистецтва;
- розвиток здатності адекватного сприймання дійсності, художніх образів;
- організацію художньо-творчої діяльності, побудованої на засадах її наскрізного характеру і поступового підвищення рівня її самостійності [2, С. 268].

Перші два аспекти художньо-естетичного виховання тісно взаємодіють між собою і є визначальними у подальшій художній діяльності дітей. Безсумнівно розширення знань дітей у сфері мистецтва, розвиток художньо-естетичного сприймання є потужним засобом становлення світогляду дитини за допомогою наповнення образів дійсності певним значенням та сенсом. Цій проблемі присвячені роботи багатьох педагогів і психологів, зокрема, Н. А. Ветлугіной, Т. Г. Казакової, Т. С. Комарової, А. А. Мелік-Пашаєва, Є. О. Фльоріної та ін.

Силу впливу мистецтва на дитину відзначало багато класиків педагогіки. Я.-А. Коменський говорив: «Більш ніж науками, потрібно займатися (з дітьми) мистецтвами». І.-Г. Песталоцці зазначав: «Дорога до мистецтва є в той же час дорогою до людяності» [8]. Дитина дізнається про те, що людина виділилася зі світу тварин і стала обдарованою істотою не тільки тому, що вона своїми руками зробила перші знаряддя праці, але вона стала людиною ще й тому, що побачила красу світу й здивувалася.

Мистецтво та краса надають дитині матеріал для тренування чуттєвого сприймання, яке є основою розвитку її свідомості, її уподобань та смаків. Цікаву історію розповідає М. Ібука, як у давнину продавець старовини оточував свого учня протягом перших шести місяців навчання тільки найціннішими і справжніми витворами мистецтва, щоб, надивившись на них, він завжди міг відрізнити справжній антикваріат від підробки. Тобто в мозку дитини, що являє собою чистий аркуш паперу, закарбовується справжнє мистецтво та залишається там на все життя. Утворений стереотип справжнього мистецтва є основою для оцінки творів у подальшому житті, коли дитина стає дорослою [3, С. 46].

За даними вчених, існують певні закономірності художнього естетичного сприймання творів мистецтв, зокрема при сприйманні живопису діти віддають перевагу картинам побутового жанру, меншою мірою їх приваблюють натюрморт та пейзаж. Сюжетна картина притягує дитину цікавим, захоплюючим змістом. При цьому вона, як правило, не звертає увагу на її естетичні сторони. Натюрморти і особливо пейзажний живопис викликає інтерес у дітей зображенням предметів та явищ колірними поєднаннями, колоритом. У картинах побутового жанру дітей приваблюють такі теми, як героїка, спорт, образи тварин. Причому хлопчики проявляють найбільший інтерес до перших двох тем, а дівчатка – до останньої. При зіставленні двох художніх творів на одну і ту ж тему, але вирішених художниками по-різному, діти віддають перевагу картинам, написаним лаконічно, умовно, яскраво, з використанням декоративних можливостей кольору. Однак умовність приймається ними лише до певних границь: зображення, що межує зі схематизмом, викликає у них протест [4, С. 87].

Діти 3-4 років, розглядаючи картину, цілісно й емоційно сприймають художні образи, як правило, ще не виділяючи естетичні якості, вони диференціюють гарне і потворне, їх приваблюють способи зображення («тому що малювали фарбами»). Усвідомити та виразити в словах свої емоції, викликані елементарними естетичними якостями зображених

предметів, дитина в цьому віці не може. Але саме ці якості її приваблюють та викликають радісні переживання.

Емоційно і естетично впливає на дітей пейзажний живопис, що близький їм за спостереженнями у природі пейзажів та виявляється у мові, в їх образах-характеристиках явища (у метафорах, порівняннях).

Загалом у здібності до естетичного сприймання творів мистецтва у молодших і старших дошкільників існують істотні відмінності. Встановлено, що для малюків 3-4 років характерним є «дієво-ігрове» ставлення до образів мистецтва як до звичайних предметів, емоційні враження у них виникають частіше ніж знайомство з сенсорними властивостями та якостями, і тільки в старшому дошкільному віці з'являється здатність сприймати виразні засоби художнього твору.

В умовах систематичної роботи по ознайомленню з твором мистецтва старші дошкільнята поступово починають виділяти моральну, пізнавальну та естетичну цінність їх змісту. Розуміння соціальної значущості сенсу художньої картини розвивається від неусвідомленого, розчленованого сприймання, заснованого на виділенні окремих деталей без їх взаємозв'язку із засобами виразності, до адекватного осмислення змісту, вмотивованого логічними зв'язками та засобами виразності.

Загалом Б. М. Теплов, характеризуючи особливості сприймання творів мистецтва, пише, що якщо наукове спостереження іноді називають «мислячим сприйманням», то сприймання мистецтва – «емоційним». Зрозуміти твір, на його думку, – значить насамперед відчувати його, емоційно пережити його і вже на цій підставі поміркувати над ним [4, С. 94].

Важливим показником емоційного сприйняття твору та інтересу до жанрового живопису, а також важливим чинником процесу соціалізації особистості дошкільника, формування первинних основ його соціальної активності є особистісне ставлення до зображуваних у творі явищ. При цьому виділяють три рівня естетичного сприймання дітьми творів мистецтва.

На першому, нижчому, рівні дитина радіє зображенню знайомих предметів, які вона впізнала на картині. Мотив оцінки носить предметний, а в ряді випадків – практичний, життєвський характер.

На другому рівні дитина починає не тільки бачити у творі, а й усвідомлювати елементарні естетичні якості, які роблять картину привабливою для неї. Мотив оцінки при цьому є елементарно-естетичним. Як гарне у картині вона оцінює колір, колірні поєднання, форму, окремі композиційні прийоми.

На третьому, високому, рівні естетичного сприймання діти здатні сприймати не тільки зовнішні ознаки зображуваного явища, а й внутрішню характеристику художнього образу твору [4, С. 91].

Народжуючись з почуттям подиву, який змушує дошкільнят цікавитися тим, що їх оточує, вони поступово навчаються ототожнювати приємні переживання та експерименти з красою, мистецтвом. При цьому дорослий повинен створити умови, в яких діти могли б отримувати багаті й різноманітні переживання, користувалися своїми перцептивними здібностями. Навички зорового сприймання поліпшуються, у міру того як діти задіюють свої відчуття для вивчення орнаменту, кольорів, фактур і форм, що існують у мистецтві, природі та створюваних самими дітьми в процесі творчості.

В організації педагогічної роботи у галузі художнього сприймання необхідно враховувати особливості дитячого сприймання, а саме: його дифузність, не диференційованість; ототожнення себе з героями твору, предметами; емоційність, здатність до співпереживання, співчутливості, що важливо для розвитку ціннісно-емоційного ставлення до мистецтва; сюжетне сприймання, коли не відбувається руху від явища до сутності, за зовнішньою стороною (формою) дитина не завжди бачить підтекст, натяк, символ [2, С. 246]

Процес відображення, становлення в свідомості дитини художнього образу, створеного художником, відбувається в єдності всіх його складових:

форми, змісту, особистості творця. Від ступеня розвитку здатності все це зрозуміти та осмислити залежить адекватність сприймання. Розвиваючи у дітей адекватність художнього сприймання важливо орієнтуватися на його структуру, яка включає художньо-естетичний досвід (наявність синестезійності, вміння «бачити» і «чути»), здатність до співпереживання, емоційну чутливість, а також наявність художньо-естетичних знань (про специфіку, структуру мистецтва) [2, С. 248].

Загалом динаміка розвитку художнього сприймання у дітей визначається:

- наявністю певного обсягу художньо-естетичних знань;
- розвиненістю сприймання як розуміння єдності форми, змісту та світоглядного змісту;
- розвиненою уявою, образним баченням світу;
- активністю прояву асоціативності та емоційної пам'яті;
- умінням відтворювати художні образи адекватні авторському;
- умінням перевести почуття в думку, слово [2, С. 254].

Все це забезпечує розвиток чутливості, здатності висловлювати своє ставлення до твору, його емоційне, художнє, творче сприймання.

Важливо зауважити, що при сприйманні дошкільнятами різних видів і жанрів мистецтв проявляються його специфічні особливості. Так, сприймаючи скульптуру, діти розуміють її призначення, будують її образ. Естетичну оцінку скульптури вони пов'язують з її змістом, окремими сенсорними ознаками (формою, кольором). Їх інтерес до скульптури проявляється у міміці, активних діях-обстеженнях. Дошкільнята можуть самостійно характеризувати скульптуру, розуміють пластику рухів, виразність забарвлення тощо [4, С. 92].

Попереднє обстеження дитиною скульптури малих форм, на думку вчених, має бути не тільки перцептивним, але й тактильним. Сприймаючи форму під час спеціально організованого обстеження, дитина запам'ятовує її за допомогою м'язових відчуттів пальців і одночасно засвоює деякі способи

зображення предметів, фігур. У формуванні пластичного образу в ліпленні найбільш значущий є етап обстеження, коли вся скульптура сприймається в цілому, а потім увагу дитини направляється на окремі її частини, деталі.

Навчання способам естетичного сприймання скульптури малих форм являє собою послідовний процес: на основі отримання знань про скульптуру діти підходять до оволодіння "мовою" пластичного мистецтва. Освоєння окремих виразних засобів (матеріал, композиція, силует) допомагає осмислювати їх зв'язок з художнім образом. Елементарні знання про скульптуру дають дітям можливість робити висновки, міркувати, порівнювати пластичні образи. Різноманітність скульптурних матеріалів (камінь, дерево, метал, кераміка) значно збагачує дитячий сенсорний досвід, а невеликі розміри скульптури малих форм роблять її доступною сприйманню кожної дитини [4, С. 93].

У сприйманні графічного зображення розрізняють дві сторони: а) цілісне охоплення художнього образу твору, б) сприймання окремих характерних рис образу, сюжету та композиції твору. Показниками розвитку сприймання книжкової ілюстрації є: розуміння змісту ілюстрацій; усвідомлення дитиною засобів виразності (жест, поза, міміка, колір, композиція); емоційне ставлення до зображених образів; розуміння виразності як в традиційній манері виконання, так і з елементами умовності [4, С. 97].

Найбільш зрозуміле і близьке сприйманню дитини декоративно-прикладне мистецтво, яке наближене за своєю природою до творчості дитини (простота, завершеність форми, узагальненість образу, умовність, уникнення деталізації, цілісність, закінченість образу) [4, С. 98].

У цілому до мистецтва, пропонованого дітям, на думку Є. О. Фльоріної, висувається ряд вимог:

1. Мистецтво має бути високої художньої якості та мати ідейно-виховну цінність. «Смак не може розвиватися на посередніх речах, але тільки на

найкращих», – казав І.-В. Гете. Високої якості мистецтва для дітей наполегливо домагався М. Горький.

2. Мистецтво для дітей має бути доступне їх сприйманню. Занадто складне мистецтво викликає напруження дитячої свідомості, призводить до неправильного розуміння образу й нервового стомлення.

3. Тільки реалістичне мистецтво з його ідейним, правдивим зображенням життя корисне дітям.

4. Мистецтво для дітей має бути багате і різноманітне за емоційним, смисловим змістом, а також за своїми виразними прийомами.

5. Твори мистецтва, демонстровані дітям, повинні бути позитивними, життєрадісними. У них не повинно бути місця песимізму, містиці, сентиментальності, а також грубості та жорстокості.

6. Мистецтво для дітей має вирізнятися простотою, ясністю, яскравістю образотворчих засобів. Воно має бути правдивим, позбавленим фальші, яка псує смак і характер дитини.

7. Мистецтво для дітей має бути носієм високих моральних якостей, але цей моральний зміст не повинен перетворюватися на моралізування, яке руйнує образ у дитячому сприйманні, знижує його моральний вплив на дитину.

8. Підбираючи художній матеріал, дорослому слід розраховувати на той інтерес, який воно може викликати. Інтересом в основному визначається і емоційне ставлення дитини, й пізнавальна цінність пропонованого їй художнього матеріалу [8].

Щоб викликати найбільший інтерес дитини до художнього твору, зокрема до живопису, французька дослідниця Франсуаза Барб-Галль радить дорослому згадати власні приємні спогади про перше знайомство з картиною, власний ранній позитивний досвід занурення у світ мистецтва. Що завоювало увагу і викликало інтерес, де і за яких умов це відбувалося? Така емоційно наповнена розповідь дорослого не залишить дитину байдужою. Доцільно розповісти дитині, яка картина подобається, яка викликає певні

емоції та фантазії. А далі можна йти слідом за роздумами самої дитини, звернути увагу на твір, який найбільше зацікавив малюка. Картина, що полюбилася підігриває інтерес до інших, а також вчить кожного разу знаходити цікаві деталі, щось нове [1].

При знайомстві з творами Ф. Барб-Галль також радить враховувати вікові особливості сприймання, те, що приваблює дитину в цьому віці, а саме:

- теплі, яскраві кольори;
- різноманітні форми і кольори, як у конструкторі «Лего»;
- химерна тривимірність зображення;
- точне відтворення матеріалу (тканини, хутра, паперу), коли хочеться не тільки побачити, а й помацати;
- картини, на яких зображені люди, тварини, або легко впізнаванні предмети пейзажу – (будинок, дерево, поле, сад і т.п);
- картини, що показують людей у русі або в певних позах (сплячих, що біжать, танцюючих);
- відкрита передача емоцій у живописі будь-яких епох (сміх, плач, гнів, подив);
- прості композиції: одна центральна фігура і мінімум другорядних елементів);
- дрібні деталі (малюки помічають їх у першу чергу) [1].

Щоб допомогти сприйманню художнього твору, дітям можна задавати різноманітні питання, наприклад:

Про що говорить ця річ? Що вона розповідає? Ці питання зосереджуються на сюжеті, темі чи історії розглянутого артефакту (Який час року на картині? Що відбувається на картині? Чим вони займаються? Які об'єкти на картині ви впізнаєте?);

А де? Відповідаючи на ці запитання, діти опановують мистецтвознавчим словником (А де (на картині) лінія? Контур? Фактура? Колір? Візерунок? А

хто зможе пальчиком провести по лінії (по контуру), покаже колір (візерунок)?);

Що Ви відчуваєте, коли дивитеся на це? Намагаючись зрозуміти, що відчувають зображені художником люди, зокрема на портретах, і що відчував сам художник, створюючи твір, діти не тільки розвивають уяву, а й емоційність сприймання, що допомагає їм ставати більш чуйними до почуттів інших людей (Що відчуває людина, намальована на цій картині? Що ви відчуваєте, розглядаючи все це?);

А що потім? Ці питання спонукають дітей до прогнозування: виходячи з візуальних ключів, які помічаються на картині або в артефакті, треба передбачити, як розвиватиметься ситуація. Відповідаючи на подібні запитання, діти практикуються у творчій візуалізації – умінні уявити те, чого вони, власне не бачили (А що по-вашому, трапиться потім? А що сталося раніше? А як по вашому, поступить ця людина (що зробить цей звір)? Хто живе в цьому будинку? Що всередині коробки? А що ми побачили б за тим парканом, дверима?);

Скільки? Питання можуть також стосуватися галузі математики, мовних предметів, суспільствознавства, природознавства (Розкажіть історію про цю картину. З чого зроблено паркан на картині? Яка погода зображена на картині, чому?);

А хто може? Попросити дітей відреагувати на мистецтво кінестетично, розвиваючи навички уяви (А хто може скорчити таку ж гримасу, як у намальованого персонажа? А як ти покажеш поставу героя?);

Однакове та різне. Наступні питання заохочують розвиток у дітей навичок візуального порівняння (Яка людина (звір) на картині більша? Старша? Молодша? Менша? Покажіть найдовшу (тонку, яскраву) лінію); Можна також порівнювати дві схожі картини і знаходити схожості та відмінності.

Особисті смаки. Ці питання дозволяють дітям висловлювати особисті переваги, реакції на художню роботу, виходячи зі свого спонтанного

естетичного відгуку (Яку картину (артефакт, скульптуру) хочеться взяти додому, подарувати батькам?) [6, С. 246].

Можна пропонувати дітям ряд різноманітних засобів активізації розвитку зацікавленості творами мистецтв. Ось деякі з них:

1. Віконце «для підглядання». У листку паперу (конверта) такого ж розміру, як і плакат (листівка) з репродукцією картини, прорізається віконце, яке має припадати навпроти цікавої деталі твору живопису. Наприклад, якщо демонструється картина Матісса «Золоті рибки», то у віконце визирає одна з рибок. У портреті можна обрати очі, губи, якусь прикрасу і т.п., а якщо мистецтво безпредметне, то через віконце можна показати помітну геометричну подробицю або яскраву пляму.

2. Виставка. Порожню стіну або стінку шафи чи іншу вертикальну поверхню в приміщенні можна перетворити на «музей», розташовуючи набори репродукцій середньої величини на рівні дитячих очей. Аналогічно на горизонтальній поверхні можна організувати ярмарок ремісничих виробів.

3. Читання книжок про музей.

4. Мозаїчні головоломки («пазли») із зображеннями художніх картин.

5. Колекціонування листівок, демонстрування своїх колекцій.

6. Сортування наборів поштових листівок з репродукціями творів мистецтва. Складність завдання, розв'язуваного за допомогою сортування, зростає по мірі ознайомлення з мистецтвом.

7. Демонстрації дрібниць, що мають відношення до високого мистецтва (картинки, закладки, значки).

8. Подорожі, спостереження дають щось таке, про що вони дізнаються пізніше з книг, картин або розмов. Вони повинні відповідати рівню розвитку та спостережливості кожної дитини.

9. Знайомство з професійними художниками.

10. Спостереження мистецтва в житті співтовариств – сусідів, земляків і т.п.

11. Ілюстрації літературно-художніх творів. Знайомство з естетичною цінністю ілюстрацій книжок.

Важливими є умови та принципи художнього виховання дошкільників, що сприяють розвитку естетичного, творчого сприймання, а саме:

- єдність емоційного і пізнавального, змісту та форми;
- вивчення дитини, своєрідності її здібностей, естетичного сприймання;
- повноцінність, багатство, різноманітність естетичного сприймання і творчості дитини;
- наочність (використання повною мірою образних засобів кожного виду мистецтва);
- увага до дитячої ініціативи, самостійності у творчості та естетичному сприймання дитини;
- правильне поєднання колективного та індивідуального в керівництві художнім сприйманням, естетичним вихованням і т.п.;
- інтеграція різних видів мистецтва;
- взаємодія всіх навчально-виховних інститутів та співтовариств дошкільця.

Перерахувавши всі закономірності та передумови формування навичок художньо-естетичного сприймання у дошкільників, як основи їх світосприймання, ми не припиняємо агітувати всіх дорослих, причетних до дитинства, залучати дітей до мистецтва й використовуємо у якості гасла цитату Глена Доумана: «Наскільки б кращим став світ, якщо б голод пізнання трирічної дитини задовольнявся не тільки Міккі Маусом і цирком, а й творами Мікеланджело, Мане, Рембрандта, Бенуара, Леонардо да Вінчі!» [3, С. 3].

ЛІТЕРАТУРА

1. Барб-Галль Ф. Как говорить с детьми об искусстве / Франсуаза Барб-Галль. - Издательство: Арка, 2012. – 192 с.
2. Волынкин В.И. Художественно-эстетическое воспитание и развитие дошкольников: учебное пособие – Ростов н/Д : Феникс, 2007. – 441 с.

3. *Ибука М.* После трех уже поздно / Масару Ибука. – М.: Олта, 2003. – 64 с.
4. *Казакова Т. Г.* Теория и методика развития детского изобразительного творчества : учеб. пособие для студентов / Т. Г. Казакова. – М. : Гуманитар. Изд. Центр ВЛАДОС, 2006. – 255 с. : 16 с.
5. *Комарова Т. С.* Дети в мире творчества : книга для педагогов дошкол. учреждений / Т. С. Комарова. – М.: Мнемозина, 1995. – 160 с.
6. *Костер, Дж. Б.* Растим художников: преподавание искусства детям : пер. с англ. / Джоан Буза Костер. – М.: АСТ: Астрель, 2008. – 436 с.: ил.
7. *Мелик-Пашаев А. А. Новлянская З. Н.* Ступеньки к творчеству: Художественное развитие ребенка к семье. – М.: Педагогика, 1987. – 126 с.
8. *Флерица Е. А.* Основные принципы художественного воспитания детей / Е. А. Флерица // Дошкольное воспитание, 2009. – № 7. – С. 8-13.
9. Художественное творчество и ребенок / под ред. Н. А. Ветлугиной. – М.: Просвещение, 1972. – 287 с.